

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 5

Тема: Морфологія української діалектної мови.

План

1. Діалектні особливості словотворчих і словозмінних моделей і структур.
2. Повнозначні частини мови в говорах.
3. Функціонування службових частин мови в говорах.
4. Контрольна робота № 1.

Питання для самоконтролю

1. Парадигматика іменника.
2. Парадигматика прикметника (тверді та м'які основи прикметників; повні, стягнені й нестягнені форми; ступені порівняння прикметників).
3. Морфологічні особливості числівників.
4. Морфологічні особливості займенників.
5. Морфологічні особливості дієслова в говорах української мови:
  - інфінітивний суфікс;
  - зворотні форми дієслова;
  - особливості вираження часових форм;
  - особові форми теперішнього часу;
  - особливості вираження форм способу дієслова.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – С. 87–151.
2. Бевзенко С. П. Відмінності української діалектної мови на морфологічному рівні / С. П. Бевзенко // Українська діалектна морфологія. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 5–14.
3. Бевзенко С. П. До характеристики відмінностей у словотворі української діалектної мови / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1975. – № 3. – С. 68–73.
4. Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті / Я. В. Закревська. – К. : Наук. думка, 1976. – 163 с.
5. Ковалик І. І. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів в іменниковому словотворі / І. І. Ковалик // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 96–108.
6. Фонетика, морфологія, словотвір / [за ред. П. Грищенко, Н. Хобзей]. – Л. : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – 408 с.
7. Чабаненко В. А. Особливості відмінювання іменників у степових говірках долини р. Кінської / В. А. Чабаненко // Українська лінгвістична географія. – К., 1966. – С. 95–101.

Характеристика діалектних відмінностей у словотворі

Більшість варіантів афіксів відбиває типове варіювання фонетичної системи у вокалізмі та консонантизмі. Так [а] переходить в [е] у західних і північних говірках поліського говору в позиції після м'яких і шиплячих приголосних (переважно під наголосом). Ця особливість спричинила появу варіантів таких суфіксів:

- ай** → -'**ей**: молочай – молоч'ей;
- айк**-(а) → -**ейк**-(а): обичайка – обичейка 'дерев'яний обід сита';
- ак** → -'**ек**: волин'ак – волин'ек 'житель Волині', шул'ак – шул'йк 'шуліка';
- '**анк**-(а) → -'**енк**-(а): прос'анка – прос'енка 'солома проса';
- ар** → -'**ер**: горшчар – горшч'ер 'гончар';
- '**атк**-(о) → -'**етк**-(о): порос'атко – порос'етко, йагн'атко – йегн'етко;
- ин**'-(а) → -**ин**'-(е): картоплін'а – картоплін'е, бурачін'а – бурачін'е;
- н**'-(а) → -**н**'-(е): тичн'а – тичн'е 'група собак під час парування';
- ч**-(а) → -**ч**'-(е): дитинч'а – дитинч'е;
- чак** || -**ч'ак** → -**чек** || -**ч'ек**: парубч'ак – парубч'ек, грабч'ак – грабч'ек 'молодий граб';

У деяких говірках відбуваються наступні зміни [е], що постав на місці [а], зокрема звуження до [и], [і], що розширює варіативні ряди афіксів:

- ат**-(а) → -'**ет**-(а) || -**ит**-(а): сан'абта – сан'ета, дверч'ата – дверч'іта;
- ачк**-(о) → -**ечк**-(о) || -'**ечк**-(о) || -'**ічк**-(о): вес'іл'ачко – веселечко.

На східнослов'янській мовній території за допомогою похідного суфікса - (**сь**)к-о (-isk-o) утворюються назви місця в західноукраїнському наріччі, західній частині північноукраїнського наріччя й у західнобілоруських говірках. При порівнянні утворень із суфіксами -**ис**'к-о та -**ишч**-е в семантиці утворень на -**иськ**-о виразніший елемент негативної оцінки, фамільярної зневажливості.

У буковинських говірках південно-західного говору за допомогою суфікса -**ул**- (дід-ул-е, брат-ул-е, змії-ул-е) утворюється форма вокативу для іменників чоловічого роду живих істот, причому цей суфікс також може виступати як артикль конкретності. Українській мові такий тип словотвору не притаманний. До українського слова приєднується румунський суфікс із особовою флексією -е. Такий тип словотвору є специфічним для румунської мови: frumos-ul-e (красеню), băiat-ul-e (хлопче), țap-ul-e (козле). Частина відносних прикметників на позначення належності до певної території в цих говірках твориться за допомогою суфікса -**еск**- для чоловічого роду (україн-еск, румун-еск, що мають в літературній українській мові відповідники «український», «румунський»).

У північнолемківських говорах для творення назв осіб чоловічого роду за характером їх діяльності та родом професії найчастіше вживається суфікс **-ар** (ар'): *веретина́р, ве́ретенник* < веретено, *гонта́р* 'го́нтар' < гонт, дрітар' 'мандрівний ремісник, який лагодив посуд за допомогою дроту або виготовляв вироби з нього' < дріт, колесар 'колісник' < колесо та ін. Така продуктивність пояснюється архаїчністю лемківського говору й підтримується сусідством інших західноукраїнських говорів, а також польської та словацької мов, у яких цей суфікс дуже поширений. Активними є також суфікси **-ник, -ец, -ач**: бортник 'бджоляр' < борт' 'вулик у дереві', різник 'той, хто забиває худобу на м'ясо' < різати, косец 'косар' < косити, стрылец 'мислигвець' < стрыл'ати 'стрілягти', вйазач 'в'язальник' < вйазати. Суфікс **-ан** є особливо продуктивним у лексемах на позначення осіб за їх територіальним походженням. До менш поширених суфіксів у межах назв осіб чоловічого роду відносимо **-тел', -ух, -ун, -ас, -ц'(а), -аш(-ош)**: г'ястител' 'власник' < г'яст 'влада', мішчух 'мешканець міста' < місто, трепун 'базіка' < трепати 'базікати', дурнас 'дурень' < дурный 'дурний', выдумц'а 'вигадник' < выдумати 'вигдумати', заступц'а 'заступник' < заступати, присташ 'приймак' < пристати 'приєднатися', фуйарош 'людина, що виготовляє сопілки' < фуйара 'сопілка' та ін.

Назви осіб жіночої статі в основному мотивуються назвами осіб чоловічої статі. Лише поодинокі деривати – назви осіб жіночої статі – перебувають поза згаданим словотвірним відношенням: *завитка* 'дівчина, що має позашлюбну дитину', *котьу́ка* < копил 'позашлюбна дитина' від румунського слова «сорілі» – дитина. У назвах жіночого роду переважають утворення з суфіксами **-к(а)** й похідними від нього (*жыванка* 'пустунка' < *жыван* 'пустун', *кревн'ачка* 'родичка' < *кревн'ак* 'родич').

Деякі з іменників у звуковому оформленні зазнали впливу сусідніх польської та словацької мов: *беднар* 'бондар', пор. слц. *bednar*; *бубніста* 'бубнягр', пол. *bebnista*; *годин'ар*, *годзин'ар* 'годинникар', слц. *hodinar*, *hodiny*, *hodinky* 'годинник', *godzina* 'година'; *гарчар* 'гончар', пол. *garcarz*; *гус'ар* 'пастух гусей', слц. *husiar*.

Словотвір українських говорів вивчали багато дослідників. Словотворення закарпатських верхньонадборжавських говірок досліджував В. В. Німчук, інших говірок Закарпаття – В. І. Добош, буковинських – К. М. Лук'янюк, частково говірок басейну верхнього Дністра і верхньої Прип'яті – Г. Ф. Шило, лемківських – С. Є. Панцьо та Г. В. Шумицька, степових Нижнього Подністров'я – Й. О. Дзензелівський, слобожанських – З. С. Сікорська та ін.

Парадигматика іменника в українських говорах

Відмінювання іменників в українських говорах визначилося внаслідок перебудови давніх іменних основ за родами, а також взаємодіянням твердих і м'яких різновидів (у межах типів відмін). Взаємодії твердих і м'яких основ у межах певних типів відмінювання ґрунтувалися на фонемних розрізненнях. У частині південно-західних говорів, у зв'язку з посиленою диспалаталізацією приголосних, м'які основи іменників занепадають. Ствердіння шиплячих і *p* спричинило виникнення так званої мішаної групи – проміжної між іменниками з твердими і м'якими основами. У частині говорів іменники з основами на шиплячі зберігають закінчення м'яких основ. У південно-західних говорах особливо сильно діяла індукція відмінкових закінчень твердих основ на закінчення іменників з основами на шиплячі, а також /*p*/ та /*j*/. Ці закінчення поширилися і в південно-східних говорах (зокрема, в мозаїчних вкрапленнях говіркових елементів південно-західних говорів).

Особливості відмінювання іменників жіночого роду з флексією *-a*: розрізнення у твердому варіанті флексій **-і** (у південно-східних і південно-західних говорах) та **-іє**, **-е** (у поліських) у дав.-місц. одн.; розрізнення у м'якому варіанті флексій **-і** (у південно-східних говорах), **-іє** (у поліських), **-и** (у південно-західних) у цих же відмінкових формах; розрізнення поміж діалектами форм ор. відм. одн. **-ойу**, **-ейу** (південно-східні та поліські говори), **-оў**, **-еў** (більшість південно-західних), **-ом**, **-ем** (окремі південно-західні) тощо.

Особливості відмінювання іменників II відміни: форми дав.-місц. відм.одн. на **-ові**, **-еві** (рідше *-у*) у південно-східних, **-ови**, **-еви** (зрідка *-у*) у південно-західних, *-у* (в окремих говірках *-ови*, *-еви*) у поліських говорах тощо.

Особливості відмінювання іменників III відміни: флексія **-и** в род. відм. одн. у багатьох говорах від ряду іменників (*соли*, *любви*, *крови*, *смерти* тощо), діалектні розрізнення у формах ор. відм. одн. тощо.

Особливості відмінювання іменників IV відміни в говорах української мови. Різне оформлення по говорах род. відм. мн. іменників типу *люди*, *гості* та ін. Збереження архаїчних форм відмінювання іменників у більшості південно-західних говорів: а) наз. відм. мн. на **-ове** (*синове*, *братове*, *кумове* та ін.), зрідка збереження старовинних чергувань задньоязикових (*птаси*, *воуци* та ін.); б) дав. відм. мн. на **-ом**, **-ім** (*сином*, *д'ім'ом*, *л'уд'ім* та ін.); в) місц. відм. мн. на **-ох**, **-іх** (*на волох*, *по л'уд'ох*, *на груд'іх* тощо) та спорадичні форми такого типу в окремих лівобережних південно-східних говорах (*у груд'іх*, *на кон'іх* та ін.); г) зрідка ор. відм. мн. на **-и**, **-ы** (*даўними часи*, *медже бойкы*) тощо.

1. При збереженні протиставлення твердого й м'якого різновидів відмінювання іменників виразний вплив твердого різновиду на м'який і мішаний (дав. відм. – з *'át'óvi, továřišoví*, ор. в. *ковал'óm, пáл'ц'óm*).

2. У частині говірок спостерігається розподіл уживання паралельних закінчень род. відм. одн. іменників І відміни: під наголосом *-и* (*горí, норí*), не під наголосом *-і* (*хát'í, хмáр'í*).

3. Зрідка у говірках зберігаються давні закінчення род. відм. одн. іменників ІІІ відміни *-и* (*рáдости, sóли*).

4. В ор. відм. одн. іменники І відміни можуть мати паралельні закінчення *-оїу, -ейу*. Помітний вплив закінчень іменників ч. р. на іменники ж. і с. р. у род. відм. одн. (*хат'íу, ноч'íу, озéр'íу, тел'ат'íу*).

5. Паралельні закінчення широко відомі в іменниках колишніх t-основ: у род. відм. *-ати, -ат'і, -а* (*тел'áти, тел'át'і, тел'а*), дав. відм. *-у, -ату, -атов'і*, ор. відм. *-ам, -ом, -атом*.

6. Паралельні закінчення властиві ор. відм. множинних іменників (*сáн'ми – сáнами, гóн'ми – гóнами*).

7. Відсутність у формах непрямих відмінків особових займенників приставного «н» (*кóло йéйі, на йóму*).

8. Певні залишки форм давального, орудного відмінка двоїни збереглися у вигляді флексій *-има, -ома, -ема, -ма* орудного відмінка множини ряду іменників у багатьох українських говорах, зокрема найчастіше в південно-західних: *зубома, язикома, дверима, грошима, плечима, тілома, дверема, полома*.

У південно-західних і частково поліських і південно-східних говорах, на відміну від літературної мови, ще зберігаються форми двоїни. Вони вживаються при числівниках *два, дві, обидва, обидві, три, чотири* у називному та знахідних відмінках жің. роду. Наприклад: *дві руці, три нозі, чотири жіңці'і, три березі, дві душі, три молодіці* тощо. Зберігається в деяких південно-західних говорах і форма орудного відмінка двоїни. Наприклад: *бровіма, косіма* та ін. Так само досить помітна в південно-західних і поліських говорах форма двоїни в іменниках середнього роду *-о-, -jo-* та *-es-* основ. Наприклад: *дві в'ікні, дві плечі* тощо.

Відмінювання прикметників

У відмінюванні прикметників спостерігається чимало відмінностей між українськими говорами. Вони виявляються як у розрізненні твердої та м'якої груп прикметників, так і в оформленні окремих відмінкових форм, насамперед форм називного-знахідного відмінків однини й множини. Залежно від того, якою мірою розрізняються прикметники твердої і м'якої груп, серед українських говорів виділяють три типи: 1) говори з послідовним розрізненням твердої і м'якої груп, до яких

належать майже всі південно-східні, поліські та частина південно-західних говорів; 2) говори, в яких відбулося послідовне вирівнювання відмінювання прикметників м'якої групи за зразком твердої групи, внаслідок чого всі прикметники відмінюються за твердою групою, що характерне для більшості південно-західних говорів; 3) говори з непослідовним розрізненням твердої і м'якої груп, до яких належить частина поліських, зокрема волинсько-поліські говірки, і південно-східних говорів, зокрема слобожанські і східнополтавські, в яких певна частина прикметників твердої групи почала відмінюватися за м'якою групою.

В основній масі південно-західних говорів, як у твердій, так і в м'якій групах прикметників чоловічого роду, в називному-знахідному відмінках однини виступає флексія *-ий* (у карпатських говорах часто *-ьий*). У деяких південно-західних говорах, зокрема у східнокарпатських і західноволинських, для яких властива обмежена артикуляція звука [и], флексія *-ий* може реалізуватися як *-ей*, *-е^нй*: *біле^нй*, *добре^нй*, *мале^нй* тощо.

Прикметники середнього роду в основній масі українських говорів, зокрема в південно-східних і в більшості південно-західних, у називному-знахідному відмінках однини мають членні стягнені форми з флексією *-є*: *добре*, *нове*, *тепле*, *широке*, *син'є*, *домашн'є*, *літн'є*. Із південно-західних говорів лише в карпатських говорах, зокрема в середньо-закарпатських, прикметники середнього роду в називному-знахідному відмінках однини виступають у членній нестягненій формі з флексією *-оє*: *доброє*, *н'імоє*, *файноє*. В основній масі поліських говорів поширені членні нестягнені форми прикметників середнього роду на *-еє*, хоч поряд зустрічаються й форми на *-оє*, напр.: *глухе'є* (і *глухоє*), *бага'теє*, *блискучеє'є*.

Прикметники жіночого роду в називному відмінку однини в південно-східних і південно-західних говорах, включаючи й карпатські говори, мають звичайно членні стягнені форми з флексією *-а*: *добра*, *нова*, *син'а*, *житн'а*. Поліські ж діалекти мають членні нестягнені форми на *-аја*; напр.: *молодја*, *сл'інјаја*, *старјаја*. Членні нестягнені форми з флексією *-ују* виступають у поліських говорах у знахідному відмінку однини (*молодују*, *веселују*, *сін'ују*), в той час як у південно-східних і південно-західних говорах звичайно маємо стягнені форми із флексією *-у* (*молоду*, *в'сєлу*, *сін'у*, *літн'у*, *літну*).

У прикметниках жіночого роду в українських говорах спостерігаємо значну варіативність флексій родового відмінка однини. У переважній більшості говорів поширена флексія *-ојі* як у твердій, так і м'якій групі. У волинсько-поліських і підляських говірках поліських говорів, а також у західній частині південно-волинських говірок південно-

західних говорів поширена флексія родового відмінка однини *-eji*: *дóбрeji, гóрдeji*.

У давальному відмінку однини прикметники чоловічого й середнього роду в усіх українських говорах мають форми із флексією *-ому*, яка в південно-західних говорах з сильним уканням може набирати фонетичного вигляду *-уму*. Ця флексія переважає в південно-східних говорах і в місцевому відмінку однини, куди вона була перенесена з давального відмінка однини, хоч паралельно, проте, відчутно рідше, в них виступає й флексія *-ім* (пор.: *на дóбрoму – на дóбрім, на молодóму – на молодім*). У південно-західних і поліських говорах у місцевому відмінку однини прикметники чоловічого й середнього роду звичайно закінчуються на *-ім* (< *омь, -емь*): *на дóбрім, на молодім, на літн'ім, на сін'ім*. У західнокарпатських же говірках нерідко маємо й флексію *-ым, -им* (*дóбрым, великим*).

У родовому-місцевому відмінках множини поширені флексії *-их, -іх*, хоч у південно-західних говорах переважає флексія *-их* (*на дóбрих, на синих*), яка в карпатських говорах може набирати фонетичного вигляду *-ых* (*дóбрых, молодых*).

У давальному відмінку множини виступають флексії *-им, -ім* (*до 'брим, сін'ім*), а в південно-західних – *-им* (*дóбрим, синим*), у карпатських – *-ым, -им* (*фáйным, сін'им*).

Морфологічні особливості дієслова в говорах української мови: особливості вираження часових форм

Теперішній час

В українській діалектній мові в системі дієвідмінювання є чимало особливостей, що проявляються не тільки в наявності у різних говорах окремих форм, викликаних як фонетичними причинами, так і різними аналогіями, але й у самій системі дієвідмін.

В українській літературній мові, як і в більшості говорів, усі дієслова за типами дієвідмінювання поділяються на дві дієвідміни. Першу дієвідміну склали дієслова колишніх I–III класів (за основою теперішнього часу), які в закінченнях 2-ї та 3-ї особи однини та 1-ї та 2-ї особи множини мають голосний *-e-* (*-je-*), а в 3-й особі множини *-у-* (*-ju-*). До другої дієвідміни ввійшли дієслова, які в закінченнях 2-ї та 3-ї особи однини та 1-ї та 2-ї особи множини мають голосний *-и-*, *-і-* (*-ji-*), а в 3-й особі множини – голосний *-а-* (*-ja-*). Крім того, виділяється ще й так звана архаїчна дієвідміна, що склалася з колишніх атематичних дієслів V класу і представлена дієсловами *дати, їсти, бути* та дієсловами з основою *-вісти*.

Однак, крім цих дієвідмін, в українських говорах у межах I дієвідміни виділяється досить численна за своїм складом група колишнього III класу з інфінітивною основою на [a] й основою теперішнього часу на [j] після [a] (*знáти – знáють*, *л'тáти – л'тáють* та ін.), які мають у ряді діалектів своєрідне дієвідмінювання, у зв'язку з чим їх можна було б виділити в окрему дієвідміну. Цю групу дієслів називають окремим різновидом I дієвідміни.

У дієсловах I дієвідміни в 1-й ос. однини між українськими говорами спостерігається порівняно небагато відмінностей. Так, у дієсловах окремого різновиду з інфінітивною основою на -a в ряді карпатських говорів, зокрема в західнокарпатських, частково – в північнокарпатських і в північно-західній частині середньозакарпатських, виступає, очевидно, під впливом атематичних дієслів *ім, дам* особова флексія -м: *знам, мам, думам, рубám, с'нівám, слухам* та ін. У значній частині середньозакарпатських говірок, а частково також і в північнокарпатських, у цих формах зберігається особова флексія -у, перед якою, проте, або опускається [j], або ж частіше заступається через [в]: *дáу, знáу, мáу, д'áкуу* тощо; *дáву, знáву, маву, кун'ву, д'ыхаву, читáву* та ін. Таке ж [j] і вставлення [в] властиві для цих говірок і в формах 3-ї ос. множини (пор.: *знáут, знав'ут, знав'ут*; *читаут, читáвут, читáвут*; *мавут, мáвут, мáвут* тощо).

У дієсловах 1-ї ос. однини та 3-ї ос. множини від інфінітива на задньоязикові приголосні [ɟ], [к] у ряді поліських говірок на пограниччі з білоруськими немає перехідної палаталізації цих приголосних: *запраг'у, запрег'у, неку', берег'у, могу', магу'* тощо. Подібні форми трапляються і в деяких наддністрянських, зокрема в говірках батюків (*неку', могу', неку'т, могу'т*) та середньозакарпатських, зокрема в затисянських говірках на Виноградівщині (*неку', неку'т* та ін.), хоч у цих говірках вони виступають звичайно тільки в паралельному вжитку.

Цікаву форму 1-ї ос. однини від дієслова *лити* маємо в подільських і галицько-буковинських говорах, де вона виступає у вигляді: *л'цу* і *л':áју* чи *л'áју*.

Значно поширеніші відмінності між українськими діалектами у формах 1-ї ос. однини дієслів II дієвідміни, зокрема з основою на передньоязикові приголосні -д, -т, -з, -с та губні -б, -п, -в, -м. Щоправда, ці відмінності зводяться переважно або майже винятково до фонетичних видозмін форм, однак вони, обмежуючи сферу своєї дії лише певними формами, носять графікалізований характер. Так, у переважній більшості українських говорів старшої формації, зокрема в південно-західних і поліських, а також у північній смузі середньонаддніпрянських говірок південно-східних діалектів, як і в літературній мові, у формах 1-ї ос.

однини дієслів з основою на передньоязикові зубні ці приголосні чергуються з відповідними шиплячими (*д – дж, т – ч, з – ж, с – ш*), що є відбиттям давніх східнослов'янських чергувань *d, t, z, s* у звукосполучі з *ж*; пор.: *ходжу́, воджу́, сиджу́, кручу́, лечу́, возжу́, ла́жу, ношу́, кошу́, машчу́*, та ін. (пор. південно-західні з наголосом на основі: *ходжу, воджу, кручу, возжу, ношу, кошу, машчу* та ін.). У значній частині цих говорів у чергуванні *[д]* : *[дж]* відбувалося спрощення *[дж] > [ж]*. Це, зокрема, сталося в багатьох середньонаддніпрянських і лівобережнополіських говірках (пор.: *хожу́, сижу́, бужу́* та ін., хоч і *воджу́*, бо є *вожу́* від *возіти, хажу, важу́* та ін.), у яких нерідко згадані форми вживаються паралельно із старішими формами з *[дж]*.

У переважній більшості південно-східних говорів, зокрема в південній смузі середньонаддніпрянських і слобожанських говірок і в усіх степових, а також у деяких південно-західних говорах, зокрема в південно-східній смузі подільських говірок і в буковинських та частково в східнокарпатських говірках, за аналогією до інших особових форм, зокрема до форми 3-ї ос. множини (одного з крайніх членів дієслівної парадигми), відбулося вирівнювання форм 1-ї ос. однини, що виявилось в утраті чергування *[д]*, *[т]*, *[з]*, *[с]* з шиплячими; пор.: *ход'ю́, вод'ю́, сид'ю́, буд'ю́, крут'ю́, лет'ю́, воз'ю́, ла́з'ю, нос'ю́, мас'т'ю́, жі́з'д'ю́* та ін.) (пор. також подільські, буковинські та правобережні південно-східні з наголосом на основі: *ход'ю, вод'ю, буд'ю, крут'ю, воз'ю, нос'ю, кос'ю, мас'ц'ю* та ін.). Ареал цих говорів приблизно окреслюється такою лінією зі сходу на захід: північніше Харкова, Полтави, Черкас, Вінниці, Чернівців і далі на південний захід приблизно по р. Черемош. Крім того, є ще два менші ареали, що охоплюють східні райони Сумської області, а також північну частину правобережнополіських і північно-східну частину волинсько-поліських говірок, проте на цих ареалах форми типу *ход'ю́, нос'ю́, хód'ю́, нós'ю* побутують паралельно з формами типу *ходжу́, хожу́, хódжу, хóжу*. Щоправда, й у південно-східних діалектах, розміщених на південь від розмежувальної лінії ареалу без чергувань *[д]* – *[дж]*, *[ж]*, *[т]* – *[ч]* та ін., зокрема в полтавських, середньочеркаських, виступають форми типу *вожу́, кручу́*, але тільки як варіанти до основних форм типу *ход'ю́, крут'ю́* та ін. Таким чином, нові форми 1-ї ос. однини, де немає чергувань передньоязикових зубних із шиплячими, найбільшою мірою поширені звичайно в діалектах нової форми.

З інших діалектних форм 1-ї ос. однини відзначимо ще форми дієслів з основою на губні приголосні, в яких замість двофонемних сполук *[бл']*, *[вл']*, *[мл']*, очевидно, за аналогією до форм 3-ї ос. множини,

виникли двофонеми сполуки [бј], [пј], [вј], [мј]; пор.: *рѳбју, л'убју, кѳщу, тѳрпју, стацѳ, лѳмју* та ін. Такі форми поширені в ряді галицько-буковинських говорів, зокрема в південній частині наддністрянських, у надсянських, покутсько-буковинських говірках, у східній частині східнокарпатських говірок, а також у ряді правобережнополіських говірок, зокрема в західній їх частині.

У 2-й ос. однини відмінності між українськими говорами стосуються лише дієслів окремого різновиду I дієвідміни з інфінітивною основою на -а і атематичних дієслів архаїчної дієвідміни.

У дієсловах архаїчної дієвідміни в більшості говорів, зокрема у південно-східних, в основній масі поліських, за винятком крайніх північних говірок – лівобережно- та правобережнополіських (де масмо форми *дас'і, јес'і*) і південно-західної частини волинсько-поліських, поширені форми, що збігаються з літературною мовою: *дасі, јісі, відповісі*; у подільських говірках, а також у західній частині волинських, у південно-західних і в північних наддністрянських говірках побутують форми, що виникли за аналогією до дієслів II дієвідміни: *дасіи, јісіи, повісиш* та ін; у покутсько-буковинських, східнокарпатських, карпатських говорах, а також у частині наддністрянських і в надсянських говірках звичайними формами 2-ї ос. однини цих дієслів є: *јіш, даш, повіш, даш', повіш'* та ін.; у більшості ж наддністрянських говірок – *јіс', дас', повіс'* тощо. Форми типу *даш, јіш* знаходимо також у південній частині степових говорів і в північно-східній частині слобожанських говірок, де вони виникли, мабуть, під впливом російських говірок.

Дієслова окремого різновиду I дієвідміни, становлячи в карпатських говорах і в надсянських говірках, по суті, окрему дієвідміну, в 2-й ос. однини мають стягнені форми: *знаш, дѳмаш, слѳхаиш, рубаш, чіташ* та ін. Що ж до широко знаних у південно-східних і в більшості південно-західних говорах форм типу *знáјиш, титáјиш, слѳхájиш* тощо, то вони виникли, найвірогідніше, внаслідок фонетичного звуження [e] в позиції після [j], хоч цьому звуженню могла сприяти також аналогія до відповідних дієслівних форм II дієвідміни типу *крѳјиш, дѳјиш* тощо.

У 3-й ос. однини дієслова I дієвідміни в усіх українських говорах, як і в літературній мові, звичайно мають форму з опущеним особовим закінченням. Щоправда, в ряді карпатських говорів і в надсянських говірках, для яких властиві стягнені форми в 2-й ос. однини від дієслів окремого різновиду на -аш, відомі також стягнені форми і в 3-й ос. із збереженням особового закінчення: *дѳмат, ѳт'ікат, чітат, рубат, гáдат, слѳхат, з'відат, бѳгат* тощо, хоч поряд у середньозакарпатських говірках вживаються й нестягнені форми з опущеним особовим закінченням: *з'відаје, читáје* та ін. У поодиноких дієсловах I дієвідміни

зустрічаються форми 3-ї ос. однини з особовою флексією *-t(-t')* і в деяких південно-західних говірках. Так, К. Дейна відзначає такі форми на Тернопільщині в двох говірках (Трубчин, Біловці), розміщених поблизу місця впадання р. Збруча в Дністер (*їдет, несёт*), а Г. Ф. Шило – від окремих дієслів у кількох населених пунктах (Ситне, Суходоли, Верба, Овадів) південної Волині (*в'їжет', г'їнет', с'охнет', т'єгнет*). Подібні форми К. Дейна, як і інші дослідники, вважає за архаїзми, хоч, мабуть, вони все-таки насправді є неологізмами, що виникли за аналогією до дієслів II дієвідміни.

У ряді говірок південно-східних говорів, зокрема в деяких слобожанських і окремих степових, унаслідок аналогії до дієслів II дієвідміни, підтриманої також впливом російської мови, в дієсловах I дієвідміни поширилися форми з особовою флексією *-t'*: *ідёт', несёт', грájet', с'півájet'* тощо.

Із діалектних форм дієслів I дієвідміни на окрему увагу заслуговують так звані усічені, чи стягнені, безфлексійні форми від дієслів окремого різновиду (колишнього III класу) типу *зна, гул'а*, що широко представлені в південно-східних говорах. Їх знаходимо в усіх лівобережних південносхідних говорах, зокрема в слобожанських, середньонаддністрянських (південнокиївських і полтавських), а також степових; широко відомі вони і в правобережних південносхідних, зокрема на південній Київщині, Черкащині, Кіровоградщині, Миколаївщині тощо; напр., у середньочеркаських говірках: *гул'а, гукá, видумл'а, кохá, плива, циба́*; у полтавських: *зна, слухá, дума, гукá, нитá*. Особливістю говорів, у яких засвідчуються ці форми, є те, що в них усічені, чи стягнені, форми вживаються поряд з нестягненими з перевагою то тих, то інших.

Дієслова II дієвідміни в 3-й ос. однини в українських говорах звичайно зберігають флексійне *-t'*. Відмінності між діалектами в цій формі найчастіше проявляються в тому, що в одних із них флексійне *-t'* зберігає свою м'якість, а в інших воно зазнало ствердіння. М'яке флексійне *-t'* властиве південно-східним говорам і більшості поліських: *хóдит', нóсит', вóзит', говóрит'* та ін. Щоправда, у волинсько-поліських говірках острівцями знаходимо й форми на *-t*, зокрема в говірках межиріччя Горині й Стиру та Стоходу й Прип'яті. Тверде флексійне *-t* поширене здебільшого в південно-західних діалектах (*хóдит, нóсит, прóсит, вóзит* та ін.), хоч, наприклад, у середньокарпатських говірках на захід від р. Боржави маємо й форми з м'яким *-t'* (*хóдит', нóсит', вóзит'* та ін.). Форми з твердими флексійними *-t* трапляються й на території південносхідних діалектів, зокрема в середньочеркаських, хоч у більшості з них переважають форми на *-t'*.

У частині південно-західних говорів, зокрема на півночі наддніст-

рянських і на півдні південно-волинських говірок, а також у південно-подільських, від дієслів II дієвідміни з кореневим наголосом паралельно вживаються форми 3-ї ос. однини з опущеним флексивним *-т*; пор.: *ходи, носи, прѣси, рѣби*, але *сидѣт, кричѣт, бѣжѣт*, а також *хѣдит, нѣсит* тощо.

Своєрідні форми 3-ї ос. однини від дієслів II дієвідміни поширені в багатьох південно-східних говорах. Тут унаслідок аналогії до дієслів I дієвідміни в дієсловах II дієвідміни з кореневим наголосом виникли форми з опущеною особою флексією, що прирівнялися до дієслівних форм I дієвідміни: *хѣде, нѣсе, вѣзе, рѣбе, вѣде, косе, лѣзе, мѣсте* та ін. Ці форми найпоширеніше вживаються в українських говорах нової формації, переважно в слобожанських та степових, включаючи й переселенські говірки. Однак вони поширені в паралельному вживанні або лише як варіанти до інших основних форм також у середньо-наддніпрянських (напр., у полтавських, середньочеркаських) говірках; знані вони і в південносхідних подільських, а також у буковинських і східнокарпатських (пор.: *буковинські: ходи, носи, прѣси* та ін., *східнокарпатські, мѣле, кѣсе, хѣде* та ін.), однак в останніх ці форми, очевидно, того ж характеру, що і в північнонаддністрянських і південноволинських говірках.

Дієслова архаїчної дієвідміни в усіх говорах зберігають флексійне *-т'*, (*дас'т', дас'ц', јис'т', јис'ц', јис'т' та ін.*); лише в деяких південно-західних говорах, наприклад у східнокарпатських, тут виступає *-т* (*јист, даст*), а в деяких середньозакарпатських маємо форми з опущеним *-т* (*дас', јис'*).

У 1-й ос. множини в дієсловах усіх дієвідмін на всій території поширення української мови виступає особова флексія *-мо*. Проте коли на неї не падає наголос, вона може скорочуватися в *-м*. Це буває як у південно-східних і поліських говорах, так і в південно-західних; пор. у полтавських говірках: *рѣбим, несѣм, хѣдим* тощо, але й *рѣбимо, несемо, хѣдимо* тощо; у лівобережнополіських: *рѣбим, знѣјем, несѣм* тощо, а поряд: *рѣбимо, несемѣ, хѣдимо* тощо; у наддністрянських: *визѣм, кѣјим, мѣчим, хѣдим* тощо.

У карпатських говорах звичайно вживається особова флексія *-ме*, а в західнокарпатському – зрідка *-мы*: *хѣдиме, рѣбиме, піішеме, спііме* та ін., *мѣмы, знѣмы, јімы* та ін.; пор. також і від архаїчних дієслів: *јіме, дамѣ, пувіме* тощо.

У дієсловах окремого різновиду I дієвідміни, для яких у карпатських говорах і в надсянських говірках характерні стягнені форми в однині, поширені в цих говорах стягнені форми і в 1-й ос. множини: *спііваме, чїітаме, ніікаме, слухаме* та ін., *мѣмы, знѣмы та ін., чїітамо, слухамо*,

питáмо тощо.

У формах 2-ї ос. множини якихось відмінностей між українськими діалектами не відзначається. Тут укажемо лише на наявність у деяких південно-західних говорах, зокрема в карпатських, надсянських і в деяких суміжних з ними говірках, стягнених форм дієслів окремого різновиду I дієвідміни: *итáте, читáте, мáте, знáте, обзírате* тощо.

У 3-й ос. множини дієслова в усіх українських говорах виступають із флексійним *-т*. Це *-т'*, як і в у формах 3-ї ос. однини, в більшості говорів, зокрема в південносхідних і поліських, звичайно зберігає свою м'якість, а в південно-західних втрачає, хоч в останніх є говірки (південно-західна частина середньозакарпатських та деякі ін.), в яких поширені форми з м'яким *-т'*, як і в поліських (переважно у волинсько-поліських у басейні рік Горині, Стару, Случу) та в деяких південно-східних (зокрема, на Черкащині) є говірки з твердим флексійним *-т*. В одних лише покутсько-буковинських і східнокарпатських говорах у дієсловах II дієвідміни опускається флексійне *-т*, а самі форми 3-ї ос. множини набирають вигляду: (вони) *хóд'е, нóс'е, вóз'е, гóн'е, јíд'е, мóуч'є* та ін., *хóд'и, нóс'и, вóз'и, сíд'и, јíд'и* та ін., *хóд'у, нóс'у, вóз'у, сíд'у, јíд'у* та ін., *хóд'а, нóс'а, вóз'а, си'д'а, хва'л'а, јí'д'а* та ін. Причому характер кінцевого голосного (флексії) цих форм залежить від тих фонетичних перетворень, яких зазнав по говорах [а] (що походить з юса малого) після м'яких приголосних та [ј]. Тут доречно буде також нагадати, що в зв'язку з фонетичними змінами, яких зазнало [а] будь-якого походження після м'яких приголосних та [ј] у галицько-буковинських говорах і [а] в поліських діалектах, особова флексія 3-ї ос. множини дієслів II дієвідміни *-ат'* (<ать) оформилася в цих говорах своєрідно. Так, у галицькобуковинських говорах, зокрема в наддністрянських і надсянських говірках, вона нерідко набрала вигляду *-ет, -ит, -ут* (вони *хóд'ет, хóд'ит, хóд'ут* та ін.), а в поліських, якщо вона опинилася в ненаголошеній ет' (вони *хóдет', нóсет', кóсет', кúрет'* тощо), а під наголосом – *-ат'* (вони *спл'ят', јед'ат', сíд'ат', беж'ат'* тощо).

З інших діалектних явищ відзначимо поширення внаслідок аналогії до дієслів I дієвідміни в дієсловах II дієвідміни особової флексії *-ут'* замість *-ат'*, що спостерігається в ряді південно-східних говорів, зокрема в слобожанських (*хóд'ут, вóз'ут', нóс'ут', рóбл'ут', пóл'ут'* тощо), середньочеркаських (*кóл'ут', кóс'ут', мéл'ут', дóјут', нóјут'* тощо), звичайно в дієсловах з кореневим наголосом, а також в окремих південно-західних, наприклад у деяких наддністрянських і південно-волинських (*говóрут, вáрут, кúрут, мóчут, нóјут* тощо). Такі форми виступають як у південносхідних, так і в південно-західних говірках

звичайно як паралельні до інших форм з більшою чи меншою частотою вживання.

Майбутній час

Прості форми майбутнього часу доконаного виду, відрізняючись від форм теперішнього часу лише наявністю префіксів, мають у різних українських говорах такі ж відмінності, як і форми теперішнього часу.

Форми майбутнього часу недоконаного виду в українських говорах за структурою бувають двох різновидів: складеною, або аналітичною (найчастіше типу *буду* + інфінітив), і складною, або синтетичною (типу *ходитьиму*). Проте у вживанні цих форм і в структурі між українськими діалектами існують більші чи менші відмінності. Якщо в південно-східних говорах, а також у більшості поліських, зокрема правобережнополіських і волинсько-поліських говірок, поширені в паралельному вжитку як аналітична форма, що твориться поєднанням допоміжного дієслова *буду* та інфінітива, так і синтетична типу *ходитьиму*, то в південно-західних говорах і в лівобережнополіських говірках поліських говорів виступають лише різні за структурою складені, аналітичні форми майбутнього часу недоконаного виду.

Складна, чи синтетична, форма майбутнього часу виникла, як відомо, в результаті лексикалізації, злиття в одне слово складових частин широко вживаної у давнину складеної, аналітичної, форми, яка утворювалася з інфінітива відмінюваного дієслова і допоміжного дієслова *иму* (інфінітив *-юти*). Причому витворенню цієї форми передували закріплення допоміжного дієслова у постпозиції і фонетична редукція в ньому початкового [и] (*иму ходити* > *му ходити* > *ходитьиму му* > *ходитьиму*). Внаслідок цих процесів саме допоміжне дієслово перетворилося на своєрідне особове закінчення (*-му, -меш, -ме, -memo, -мете, -муть*). Можна припустити, що витворення форм типу *ходитьиму* сталося раніше від лексикалізації зворотної частки *с'а*, оскільки в зворотних дієсловах майбутнього часу в тих діалектах, де існують синтетичні форми, як і в літературній мові, лексикалізована частка *с'а* стоїть після *-му, -меш, -ме* (пор.: *умивáтимус', с'мійáтимес':а* тощо).

У південно-західних говорах, а також у лівобережнополіських говірках поліських говорів представлені, як уже відзначалося, різного типу складені, аналітичні, форми, які виступають у говорах звичайно без паралельного вживання.

Найпоширенішою із них є форма типу *буду* + інфінітив, яка виступає як єдино можлива форма майбутнього часу недоконаного виду в лівобережнополіських говірках поліських говорів (*буду хаді́т', будеи вазі́т', буде спат', будем жі́хат', будете йти* тощо), а також у ряді південно-західних говорів, зокрема в подільсько-волинських і карпатських

говорах (пор.: у подільських: *буду брати, будеш жіхати, буде спати, будемо ходіти* тощо; у південноволинських: *буду терти, будеш ходіти, будемо брати будете йти* тощо; у середньозакарпатських: *будеш знати, будете үчіти, будуть ходіти* тощо; у західнокарпатських: *будут біти, будеме гра́ти, будеш с'а женіти* та ін.; у північнокарпатських: *буду робіти, буде с'а женіти, будете ходіти* тощо). Зрозуміло, що на окраїнах цих говорів зустрічаються й форми, властиві сусіднім говорам. Так, у західній частині подільських говірок, а також у північній частині карпатських, зокрема в північнокарпатських і в говорі галицьких лемків, трапляються форми, властиві переважно надністрянським говорам типу *буду ходіу*, а в східній частині говірок, зокрема в говірках околиць м. Хуста – форми, що характерні східнокарпатським говіркам, типу *му ходити* тощо.

Широкий ареал охоплюють аналітичні форми майбутнього часу недоконаного виду, що за своєю структурою сягають давніх форм майбутнього другого, які, проте, своїм значенням відрізняються від останніх (майбутній другий, як відомо, мав значення доконаного виду). За структурою ці форми є поєднанням допоміжного дієслова *буду*, яке виступає в препозиції, з формою дієслова минулого часу дієприкметникового походження (кол. невідмінюваний активний дієприкметник минулого часу, що входить до складу ряду аналітичних форм). Найхарактернішими ці форми є для надністрянського говору та надсянських говірок; пор.: у надністрянських: *буду тиу́ і жіу́, будеш с'ї женіу́, будимо жіли, будите снїва́ли, будуть загорта́ли* та ін.; у надсянських: *буду відходіла, будуть крича́ли* та ін. У північно-західних надністрянських говірках (говір батюків) основна складова частина цієї форми виступає в чоловічому роді для всіх родів, а також у формах множини (пор.: вона *буде робіу́, воно буде робіу́, будем жиу́, будем від'іу́, будуть клікау́* та ін.). Такі форми майбутнього часу зустрічаються й у говірках, суміжних із надністрянськими та надсянськими, зокрема в деяких північнокарпатських, західнокарпатських (говірки галицьких лемків), подільських, у говірках західної Волині; трапляються вони в паралельному житку і в окремих волинсько-поліських говірках.

У ряді південно-західних говорів поширені аналітичні форми майбутнього часу недоконаного виду, що сягають давніх аналітичних форм з допоміжним дієсловом *иму* + інфінітив і нагадують літературні та південно-східні складні форми.

Різниця між цими діалектними й літературними формами полягає в тому, що колишнє допоміжне *-у* у фонетично видозміненому вигляді (*му, меш, ме мемо, мете, мут*) у південно-західних говорах виступає

як у препозиції, так і в постпозиції, не зливаючись з інфінітивом, з яким воно творить цю аналітичну форму майбутнього часу.

Основним ареалом цих форм є покутсько-буковинські й особливо східнокарпатські говірки (пор.: у буковинських: *меш віт'єгати, мємо віт'єгати* та ін.; у покутських: *ме сєрдити си, мємо від'іти* та ін.; у східнокарпатських: *му робіти, меш жіти, як мєте іті, мємо від'іти, мєте від'іти, мут віді'ти* тощо), хоч вони зустрічаються і в суміжних із східнокарпатськими середньозакарпатських говірках, зокрема в районі м. Хуста (*му казати, меш робіти, ме ходіти* тощо), та в деяких інших. Особливістю вживання цих аналітичних форм майбутнього часу є те, що вони навіть в основному ареалі свого поширення виступають звичайно в паралельному вжитку з іншими аналітичними формами, зокрема з формами типу *буду* + інфінітив.

Минулий час

Українська мова, як літературна, так і діалектна, для вираження минулої дії має дві форми: 1) минулий час; 2) передминулий, чи давноминулий, час.

Вживання тієї чи іншої форми зумовлено потребою виявлення в межах одного речення відношення однієї минулої дії до іншої, встановлення порядку їх проходження. Якщо одна з минулих дій передує іншій, то для вираження першої вживається спеціальна форма передминулого, чи давноминулого, часу, а минула дія, що відбулася вже після іншої минулої дії, виражається формою минулого часу.

Між цими формами є відмінності й у їхній структурі. У той час, як форми власне минулого часу в літературній мові й більшості українських діалектів є простими, то форми передминулого, чи давноминулого, часу – складені, аналітичні.

Сучасні українські форми минулого часу своїм походженням, як відомо, сягають давніх форм перфекта з опущеним допоміжним дієсловом. Вони є власне дієприкметниками за походженням (пор. давньор. перфектні форми: *ходиль есмь, ходиль еси, ходиль есть* і т. д. та суч. укр. форми минулого часу: *ходиў* тощо), у зв'язку з чим у них немає особових форм, але наявні форми роду (*ходиў, ходила, ходило – ходили*).

Такі форми минулого часу, крім літературної мови, властиві більшості українських говорів, зокрема південно-східним і поліським, де вони виступають у безваріантному вживанні. Щоправда, у волинсько-поліських говірках вони вживаються поряд із складними аналітично-особовими формами минулого часу. Поширені ці форми й у південно-західних говорах, де їх звичайно маємо найчастіше в конструкціях з підметом, вираженим особовими займенниками 1-ї та 2-ї особи, хоч вони можуть вживатися як варіанти й у решті випадків. Проте в ряді подільських говірок, зокрема в говірках східного та південно-східного

Поділля, як і в східноволинських говірках, ці звичайні форми минулого часу виступають безваріантно.

У південно-західних говорах і у волинсько-поліських говірках поліських говорів, крім звичайних форм, поширені ще специфічні складені, аналітичні форми минулого часу, які зветься ще перфектними, або перфективними, формами. До речі, остання назва не може вважатися вдалою, бо вона не розкриває самої суті форми. Адже аналітична форма така ж перфективна, чи перфектна, як і звичайна форма минулого часу, бо обидві вони зрештою сягають давньої форми перфекта, а своїм значенням вони еквівалентні. Очевидно, для позначення таких форм найбільш вдалою буде назва *аналітично-особові форми минулого часу*.

За своєю структурою вони становлять поєднання звичайної форми минулого часу (за походженням активного дієприкметника минулого часу) з особовими енклітиками, що є zdeформованими формами колишнього допоміжного дієслова *быти* в теперішньому часі (пор. *-jem, -ем, -м < есмь; -jes', -ес', -с' < еси; -с'мо, -с'ме < есм, есмо, -с'те < есте*). Інакше кажучи, аналітично-особові форми минулого часу є zdeформованими формами колишнього перфекта.

Особові енклітики вказують на особу, яка діє, виконуючи функцію своєрідних особових «закінчень». Вони вживаються звичайно в конструкціях речень з опущеним підметом – особовими займенниками 1-ї, 2-ї особи, хоч іноді займенник може бути й наявним (напр., у відомій закарпатській пісні: *ja-м собі гадала хлопця молодого*). Особові енклітики, вказуючи на діяча, виступають тільки в 1-й та 2-й особах однини і множини; в 3-й особі їх немає, оскільки на діяча тут вказує підмет-іменник.

У говорах, для яких властиві аналітично-особові форми минулого часу, особові енклітики виступають у найрізноманітніших варіантах і можуть вживатися як у постпозиції, так і в препозиції, прилягаючи нерідко навіть до іншого слова. Наприклад, у наддністрянських і надсянських говірках відомі такі варіанти особових енклітиків: *-jem, -ем, -им, -ім, -вим, -вім, -м* (1-ша ос. однини чол. р.), *-м* (1-ша ос. однини жін. і сер. р.), *-jes', -jes, -jis, -ее', -ес, -с* (2-га ос. однини чол. р.), *-с', -с* (2-га ос. однини жін. і сер. р.), *-с'мо, -с'моу, -с'му, -с'ми, -смо, -змо* (1-ша ос. множини), *-с'те, -с'ти, -сте, -сти* (2-га ос. множини); пор.: *ходиў -jem, биў-jem, ходив-ем, ходив-им, міг-вім, пік-вим, хату-м поставиў, ногі-м вимиў* та ін., *ходила-м, була-м, уже-м була, де-с ходиў, там-ім ходила* та ін., *ходиў -jes', ходиў -jis, ходив-ес'; ходив -ис, курову -с пригнаў, ходила -с', ходила -с, поставила -с, роузбило -с, бо-с прийшла* та ін., *ходили -с'мо, ходили -смо, жиби- с'мо йшли, самі -ему с'а пуздавали* та ін., *ходили-с'те, були- сте, ходили-сти, де-сти були, ўже*

–*сти минули* та ін.; у покутсько-буковинських: *-jem, -ем, -ім, -м* (1-ша ос. однини), *-jes, -еє, -іс, -с, -с'* (2-га ос. однини), *-с'мо, -смо, -м* (покутське) (1-ша ос. множини), *-сте* (2-га ос. множини); (пор.: *брајуем, брав-ем, брав-ім, брала-м, вид'іла-м, брали-с'мо, брали-смо* та ін., *брали-м* (покутське), *брили-сте, вид'іли-сте* та ін.); у східнокарпатських: *-ме, -сме* (1-ша ос. однини), *-іс, -с* (2-га ос. однини), *-сме* (1-ша ос. множини), *-сте* (2-га ос. множини); пор.: *н'іс-ме, несла-сме, к'енуу-сме, к'енула-сме, гріу-сме, гріла-сме, н'іс'-іс, несла-с, к'едали-сме, ходеле-сме, ходеле'-сте, казале'-сте* та ін.; у карпатських говорах: *-ем, -им, -ім, -м* (1-ша ос. однини); *-ес', ис', -іс', -с'* (2-га ос. однини), *-с'ме, -сме, -с'ми* (1-ша ос. множини), *-с'те, -сте* (2-га ос. множини) (пор.: *ходив-ем, купив-ем, ходів-им, купив-им, робив-ім, тотом казау ш'ч'о-м знау, бша-м, купила-м, бо-м т'а породила та ін., мус'ів-іс', робив-ис', купив-ес', ходила-с', знала-с, ш'ч'о-с казау та ін.; робили-с'ме, купили-с'ме, мус'іли-сме, ходили-с'ми, ходили-с'ме, мус'іли-сте, знали-сте, што-с'те хот'іли поникати та ін.); у подільсько-волинських (крім східної їхньої частини), а також у ряді волинсько-поліських: *-ем, -им, -м, -ес', -с' -с'мо, -хмо* (останні – в підляських говірках), *-с'те* (*брав-ем, брав-им, брала-м, робила-м, ходила-м, ходив-ес', брав-ес', ходила-с', обідали-с'мо, жіхали-с'мо, були-хмо, напекл'і-хмо, брали-с'те, робили-с'те* тощо).*

Форми передминулого, чи давноминулого, часу в українській діалектній мові такої самої структури, як і в літературній. Вони творяться поєднанням відмінюваного дієслова минулого часу з допоміжним дієсловом, що виступає також у минулому часі. Відмінності між говорами в цих формах зводяться до відмінностей у формах минулого часу.

Форми передминулого, чи давноминулого, часу в діалектній мові, як і в літературній, вживаються порівняно рідко, оскільки в мовленні не так уже й часто виникають ситуації, що викликають потребу вживання цих форм. Однак вони є в українських говорах усіх діалектних типів. Наприклад, у південно-східних середньонаддніпрянських говірках: *була зробила піч, а вона курит', то ја знову розвал'ала, соничко було пригр'іло, та й сховалос'* тощо; у слобожанських: *була с'нівала, поїхау буу, були дали* тощо; у південно-західних середньокарпатських: *мы купили были, мы найшли были, найшли-сме были, вони принесли были* тощо; у західнокарпатських: *ходиу-јем буу, ходила-јем была, ходива-јем быва* тощо; у наддністрянських: *писау-јем буу, писала-м була, була-м писала, писала-с' була* тощо; у подільських: *хоудиу буу, зробила була, були поусварилис'* тощо; у правобережнополіських: *змолуу буу, зробили були, ја була й дала;* у волинсько-поліських: *булі-хмо напекл'і,*

прибрали-хмо бул'і (підляські говірки), *робила-м була, робили-с' те були* тощо.

Зворотні форми дієслова в українських діалектах

У східнослов'янських, як і в усіх інших слов'янських мовах, заступники зворотнього займенника *se виступали в реченні не тільки після дієслівних форм (присудкових), але й перед ними.

В оформленні зворотних дієслів як в українській літературній мові, так і в говорах, бере активну участь зворотна частка *с'а*, що за походженням є зворотним займенником, проте тут маємо чимало відмінностей між говорами. Щоправда, в південно-східних і поліських говорах, а також у значній частині подільсько-волинських говірок південно-західних говорів відмінностей між літературною мовою немає. У цих говорах зворотна частка *с'а* давно вже закріпилася в постпозиції і лексикалізувалася з дієсловом. Причому у випадках, коли дієслово, з яким вона творить зворотну форму, закінчується на голосний, ця частка нерідко скорочується в *с'* (пор.: *бїтис'*, *мирїтис'*, але *бїўс'а*, *мирїўс'а* тощо: пор. також: *бїлас'*, *мирїлас'*, *с'міјалас'*, *бїлис'*, *мирїлис'*, *с'міјалис'* тощо), а при збігу з попереднім *-т'* перетворюється на *-ц'* (пор.: *бїт'ц'а*, *мир'ц'а*, *с'міјат'ц'а*, чи *бїц':а*, *мирїц':а*, *бїєц':а*, *бїт'ц'а*, *бїц'ц':а* тощо); у подільсько-волинських же говорах виникли стягнені форми: *бїєц':а*, *бїц'ц'а*, *сєрд'ц'а*, *сєрд'ац'а*, *с'міјєц'а*, *с'міјц'ц'а* тощо).

Відчутні відмінності в оформленні зворотних дієслів спостерігаємо в південно-західних говорах, зокрема в галицько-буковинських і карпатських говорах. Тут, по-перше, частка *с'а* не злилася, не лексикалізувалася з дієсловом і може виступати стосовно нього як у препозиції, так і в постпозиції, перебуваючи іноді навіть на певній дистанції (найчастіше на одне слово) від дієслова (пор. у карпатських говорах: то му *с'а не удајє* – то йому не вдається, почувло ми *с'а* – мені почувлося, *їм с'а дуже хот'їло пїти* – їм дуже хотїлося пити тощо), по-друге, ця частка, ніколи не скорочуючись у *-с'*, як у інших говорах, може в говорах, зокрема в галицько-буковинських, набирати різного фонетичного оформлення: *с'а*, *с'є*, *с'ї*, *са*, що є фонетичними варіантами форми знахідного відмінка цього ж займенника. Частка *си* властива покутсько-буковинським та східнокарпатським говорам, хоч трапляється вона і в південно-східній частині наддністрянських говірок. В основній же масі наддністрянських говірок частка *с'а* виступає у фонетичних варіантах *с'є* (*міјус'є* – *а с'є миў* та ін.), а в північних говірках Тернопільщини – *с'а*, хоч іноді може трапитися форма *са*). У карпатських говорах ця частка виступає звичайно у формі *с'а*, хоч місцями, зокрема в деяких західнокарпатських і в західній частині середньокарпатських, трапляється й *са*.

У південно-західних говорах частка-афікс *c' a* (варіанти – *c'e, c'i, c'u*) може знаходитися перед дієслівними (присудковими) формами, може також відокремлюватися від дієслівних форм іншими словами. Наприклад: *сус'їдиє сішос, посваріли; мой сі так хут'їло вернїти дудбму* тощо.

Особливістю південно-західних говорів у вживанні зворотних дієслів є те, що за наявності в реченні двох дієслів із *c'a* частка може не повторюватися (пор. *миї c'i, миї бу ўже пізно* тощо), хоч вона може опускатись і тоді, коли в реченні є лише одне зворотне дієслово (пор. *цїт'те, д'їти, не плаче, верну на у'біт* – замість *вернуся* тощо). Взагалі ж дієслово *вернутися* нерідко виступає без *c'a* (пор. *бо ўже хто верне, а хто не верне* – замість *повернеться* тощо). Однією з особливостей південно-західних говорів є вживання дієслівних форм 3-ї ос. однини з часткою *c'a* з опущеним особовим особовим закінченням *-т (-т')* (пор.: *c'n'їжок, c'a білїе, а стара питце, а бич'ок жі питaje си* тощо).

Діалектні особливості фонетичного оформлення й відмінювання числівників

Між українськими говорами є чимало відмінностей у фонетичному оформленні числівників. Найбільшу кількість фонетичних варіантів в українських говорах має числівник *один*. У південно-східних і в переважній більшості поліських говорів цей числівник виступає зазвичай у формі *одїн, одна, одно, (одне)*, а у волинсько-поліських – *одїн, од'он*, хоч у поліських «акаючих» говірках початковий ненаголошений [о] звичайно переходить в [а] (*адїн, аднаја, адноје* та ін.). У південно-західних говорах числівник *один* виступає в багатьох варіантах: наприклад, у подільсько-волинських говорах – *іден, їднa, їднo, їднe* (у західній частині волинських: *їдaн*), хоч у ряді подільських та східноволинських говірок зустрічаються також форми *оден (годен), один; у східнокарпатських – оден, один, їден, їден; у наддністрянських – уден, оден, їден, їдин, їден; у карпатських говорах – їден, їден, оден, оден* (зрідка), у західнокарпатських – *їден, їднa, їдно* тощо.

Рядом варіантів представлений у говорах числівник *чотири*; в південно-східних говорах: *чотїр'ї* (рідше – *чотїри*); у поліських: *чотїри чатїри, четїри^ї, штїри^ї* (останні дві форми – у волинсько-поліських); у південно-західних, зокрема в подільсько-волинських: *штїри, штїри*; у західноволинських: *штe^upe^u*; у наддністрянських: *штїри*; у східнокарпатських: *ш'тe^upe^u, чотїри, чотї^epe^u, чотїpe^u*, в карпатських говорах, зокрема в середньозакарпатських: *чотїри, четїри, читїри, чутїри, четїри^ї, ш'отїри^ї*; у західнокарпатських: *штїри, штїри*; у північнокарпатських: *штїри*; крім того, в карпатських говорах

поширені також особово-чоловічі форми на *-e*, які вживаються при іменниках, що означають назви осіб чоловічої статі: *чотырѣ, четырѣ, четьре, читире* тощо; порівняно також від інших числівників: *двајѣ, трыјѣ, тріјѣ, тријѣ* тощо.

В окремих варіантах у говорах виступають й інші прості числівники на позначення одиниць, наприклад, у галицько-буковинській групі говорів: *пјет', ш'іс'т', ш'іс'к', дѣвіт', дес'ім'*; у карпатських, зокрема середньозакарпатських: *дѣхјат', дѣхјет', дѣс'ат', дѣс'ет', вісем, віс'ам, вус'ім, вус'ім, вус'ем, вус'ем, вус'ам, вус'ам* тощо.

Ряд відмінностей спостерігаємо й у складних числівниках. Так, у назвах чисел другого десятка в різних говорах маємо чимало фонетичних варіантів форм, наприклад, у південно-східних: *одина́ц'ат', одина́ц'ім', одина́ц':ат', одина́ц'ат', динáд'ц'ат, динáц'ат'* (середньонадніпрянські і лівобережні), *оді́нац'ат', оді́нац'ім'* (правобережні), *дванáц'ат' (дванáц':ат', дванáц'ім')*, *чоті́рнац':ат' чоті́рнац'ат' (чоті́рнац'ім')*, *сімна́ц'ат'*; у поліських: *одина́ц'ат', оді́нацет', аді́нацет', аді́нац'ет', аді́н:ацет', восі́мна́ц:ат'*; у південно-західних, зокрема в подільсько-волинських: *одина́цит', одина́ц:ит', одина́ц'ім', тринáцит', тринáц:ит', тринáц'ім', ити́рна́цит', ити́рна́цит'*; можна порівняти також: *двáцит', двáц:ит', дві́цит', три́ц'ім', три́цит'* та ін. (у деяких волинських говірках: *дое^нна́н'ц'ім', дванáн'ц'ім'* та ін.); у надністрянських: *јідина́йцит', једенáйц'ім', једенáйц'і, вудина́йцит', вудина́йци, удина́нц'і, одина́йци, удна́йц'і, дванáйцит', ити́рна́йци, диві́тна́йц'ім'* та інші, а також: *двáйцит', двáйц'і, три́йци'і та ін.*; у карпатських говорах, зокрема середньозакарпатських: *ј'еденáц'ит', једгáцит', једенáц':ат', чотиринáц':ат', ші́стна́ц':ат', ші́шна́ц':ит', вус'амна́ц':ім'* тощо.

Ряд відмінностей спостерігаємо й у числівниках *п'ятдесят – вісімдесят*, зокрема в південно-західних говорах, наприклад, у подільсько-волинських: *пјадис'ат, підис'ат, шіздис'ат, сімдес'ат, віс'імдис'ат*; у галицько-буковинських: *підис'ет, підис'ет, пједис'ет, шіздис'ет, с'імдис'ет*; у карпатських говорах: *пјатдес'ат, пјадес'ат, шіздес'ат, шідис'ат, вус'амдес'ат* тощо.

Для позначення чотирьох десятків скрізь вживається числівник *сорок*, однак в окремих крайніх західних говірках південно-західних говорів маємо давнє утворення, що сягає спільнослов'янського, як у західнокарпатських: *чоті́рдес'ат, четьрдес'ат, ити́ра́цет* тощо.

В основній масі українських говорів (південно-східних, поліських, подільсько-волинських і східнокарпатських з південно-західними) для позначення дев'яти десятків вживається спільносхіднослов'янський числівник *девяно́сто* з окремими фонетичними відмінностями (напр.,

у волинських: *дівінóсто, дивинóсто* та ін., а в наддністрянських і карпатських говорах – *дівідис'ét, дивидис'át, ди́ўјадис'át, де"ўјадє"с'át*).

Ряд варіантів у різних говорах мають і складні числівники на позначення сотень. Якщо в південно-східних і поліських говорах у них здебільшого така ж структура, як і в літературній мові, що відрізняється від останньої лише певним фонетичним оформленням окремих числівників, то в південно-західних говорах спостерігається ряд відмінностей у їх оформленні. Так, у наддністрянських говірках і суміжних з ними засвідчуються такі форми: *деїста, двáсто, двáсту, двісто, двісті, двіс'ц'і* та ін.; *трїсто, трїста, шти́ристо, шти́риста, пј́ет'сто, пјетсот, ші́стсто, шіс'ц'сót, с'імсто, с'імсót, віс'імсто, віс'імсót, дє́ўјет'сто, деві́сót, дє́віцót* та ін. (можна порівняти також у волинсько-поліських говірках: *двіста, трїста* та ін.); у карпатських говорах: *двáсто, двісто, двіста, трїсто, трїста, чоты́риста, пј́ат'сто, пјат'сту, шіс'сто, шіс'сту, шістўў, шіста, с'мсто, с'імсту, с'імста, с'імстўў, вус'амсто, вус'імсту (вўс'амсту, вус'амсто), дє́ўјат'сто, дєўјат'сту, дє́ўјат'стўў* тощо.

У говорах поширений особливий тип дробових числівників з *пів-* (*поль-*) і назви певного числа (у межах одиниць, десятків, сотень). Своєрідні архаїчні форми дробових числівників спостерігаємо в південно-західних, а частково і в поліських говорах. Так, у карпатських говорах широко вживані: *півд́руга, пўд́руга, (1^{1/2}), півт́рет'а, пўт́рит'а, (2^{1/2}), півч́етверта (3^{1/2}), півп́јата (4^{1/2})* та ін.; у галицько-буковинських, зокрема наддністрянських: *півтора, півт́рет'і, півч́варта, півп́ніта, півше"ста* та ін.; у ряді західноволинських: *півт́рет'а, півп́јата, півше"ста* та ін.; у волинсько-поліських говірках: *півт́рет'а, півч́етверта, півше"ста* тощо.

Займенники в українській діалектній мові характеризуються значною варіативністю форм, яка проявляється, з одного боку, у збереженні ряду архаїчних ознак як у творенні, так і у відмінюванні, що найчастіше спостерігається в південно-західних говорах, а з іншого – в різного типу інноваціях.

В особових займенниках 1-ї та 2-ї особи і в зворотному займеннику найбільше відмінностей між говорами спостерігаємо у формах давального й місцевого відмінків і в знахідному та орудному, в той час, як у решті відмінків діалектні форми майже повністю збігаються з літературними. Так, у давальному і місцевому відмінках у південно-східних говорах виступають форми *мені, тобі, собі – на мені, на тобі, на собі*, в різних фонетичних варіантах, зокрема в давальному відмінку: *мені, ме"ні, міні, міні, тобі, тó"бі, ту"бі, тубі, собі, су"бі, субі*; у поліських говорах: *меніє, мніє, мнє, мні, міні, міні, тобіє, тебе, тобі, тебі, собіє, себе, собі, себі* та ін., де форми з кореневим [є], очевидно, – наслідок аналогії до

форм родового відмінка. У південно-західних говорах поряд з формами *ме^ні, ми^ні, ми^єні, міні, то^вбі, тубі, тебі, со^вбі, су^вбі, субі, себі* широко виступають, зокрема в галицько-буковинських і карпатських, а частково і в подільсько-волинських, переважно в західній частині їх, рефлекси давніх форм: *ми, мі, ти, ті, си, сі*.

У знахідному відмінку в південно-східних і поліських говорах виступають форми, що збігаються з родовим відмінком: *мене, ме^не, тебе, те^бе, себе, себ* та ін. У південно-західних говорах поряд з цими формами широко вживаються ще й давні форми *мня, ня, не, мя, мі, тя, те, ті, ся, се, сі* тощо.

Орудний відмінок однини: в південно-східних і поліських говорах зазвичай виступають форми *мноју, тобоју, собоју*, в південно-західних – *мноу, тобою, собою*, а зрідка (в крайніх західних) – *мном, тобом, собом*, хоч у волинсько-подільських говорах звичайними є, як і в південно-східних говорах, форми *мноју, тобоју, собоју*.

У родовому та знахідному відмінках однини чоловічого та середнього роду в південно-східних говорах звичайними є форми *јого, до нјого, у давальному та місцевому відмінку однини – јому, на нјому*, а в орудному відмінку однини – *ним*, хоч у багатьох південно-східних говорах вживаються й паралельні форми без приставного [н] навіть у прийменникових конструкціях, наприклад, у середньочеркаських говірках: *у јого, на јому, на јім*; у полтавських: *до јого, з јого, на јого* та ін. Переважно без приставного [н] вживаються форми цього займенника і в поліських говорах: *до јого, до јогó, з јім, на јóму, на јóму* та ін. У південно-західних говорах поширені форми як із приставним [н], так і без нього, причому в частині з них, зокрема в галицько-буковинських говорах, нерідко немає переходу [e] > [o] після [j] та м'яких приголосних. Наприклад, у східнокарпатських: *јего, від него, јему, јиму, до нему, не^нм, ним* тощо; у наддністрянських: *јого, југо, йго, йгу, јего, јіго, јому, јуму, јему, јіму, йму, ним, нім, јім, на нім, на јім* тощо; у карпатських говорах: *јого, у ного* (рідше: *у него, до него*), *ід нјому, ку нему, ним, нім* тощо. Для південно-західних говорів, крім подільсько-волинських говорів, властиві також усічені форми родового та давального відмінків однини: *го* (род. і знах.), *му* (дав.).

У середньочеркаських говірках займенник *вона* може відмінюватися так: *у нејі – ѱ јејі, на ній – на јій, неју – јеју*; у полтавських: *з неју – з јеју* (остання – зрідка) та ін.; у західній (правобережній) частині південно-східних говорів трапляється перенесення форм родового відмінка на давальний відмінок однини: *јіјі (даѱ јіјі гроші* тощо), а в ряді степових говірок, зокрема в західностепових, а частково нижньонаддністрянських, ця форма поширилася і на місцевий відмінок однини (*на јіјі оже^нниўся*),

хоч у місцевому відмінку однини в цих говірках зустрічається й форма *на ні* (*на ні оже^нниўся, на ні гарне пал'то* тощо); у знахідному відмінку однини не такою вже й рідкою в правобережних південно-східних говірках є форма *на нју* (*глянуў на нју*), яка, до речі, зрідка засвідчується й у лівобережних говірках, зокрема полтавських. У поліських говорах також спостерігаються відмінності у формах цього займенника, які зводяться, щоправда, переважно до фонетичного оформлення його: *до жеї, жеје, жеїе, јаїе* (род.), *жей* (дав.), *жеју, з жеју* (ор.), *на жуой, жуї* (місц.) тощо. Чимало особливостей мають південно-західні говори. Так, у родовому відмінку однини тут виступають форми *їїї, жеї, неїї*, у давальному відмінку – *їїї* (подільські говірки), *їі* (галицько-буковинські і карпатські), *жуї, іуї, їїї, д нјуї, ід ні* (карпатські), *д неїї, д ні* (середньо-закарпатські), *жеї, їїї* (наддністрянські), у знахідному відмінку – *їїї, жеї, їі, жу, на нју*, в орудному відмінку – *неу, нуу, нјуў*, зрідка *нјом* (карпатські і покутсько-буковинські), *пеју, жеју* (волинсько-подільські), у місцевому відмінку – *на нјуї, нјуї, ней, ні* (карпатські), *на ні* (галицько-буковинські і подільсько-волинські) тощо.

Щодо форм множини, то, крім відзначених (форми називного відмінка), вкажемо ще на форми орудного відмінка із закінченням двоїни (*німа, н'іма*), що трапляються в західній частині середньозакарпатських і в західнокарпатських говірках.

Форма називного відмінка займенника *хто* поширена в усіх південно-східних і переважній більшості поліських та південно-західних говораів. Лише в деяких правобережнополіських і в окремих середньозакарпатських і західно-карпатських говірках функціонує форма *кто*, а в центральних середньозакарпатських говірках – метатезована форма *тко* та паралельний її варіант *ко*; у північнопідкарпатських, західних і північних середньозакарпатських говірках вживається загальноукраїнська форма *хто*, а на пограниччі говірок з *тко* і *хто* – контамінована форма *хко*.

Форма називного-знахідного відмінка займенника *що* в українських говорах представлена у варіантах: *шчо, шо, шчо, шју, чју, што*.

У південно-східних говорах: *на кому, на чому* (при паралельних рідко вживаних: *у кім, у чім*), у той час як у південно-західних і поліських говорах виступають різні фонетичні варіанти давніх форм: *на кім, у чім, на ком, на чом, на куом, на чуом* тощо.

Південно-східні говори: *цей, ця, це, ці, той, та, те, ті*, хоч за різними говорами відомі й варіанти: *оцей, оця, оце, оці, отой, ота, оте, оті, сей, ся, се, сі, цяја, сјаја, цеје, сеје, ціїї, тоја, теје, тіїї* тощо.

У поліських говорах ці займенники виступають зазвичай у членній нестягненій формі: *сей, сја, сеје (соје), сије, сиїї, той, таја, тоје, теје, тије, тиїї* та ін. Особливо різноманітні форми мають ці займенники в

південно-західних говорах. Так, подільсько-волинські говори найчастіше мають форми: *цей, ця, це, ці, той, та, те (то)*, поряд з якими паралельно вживаються: *оцей, оця, оце, оці, отой, ота, оте (ото), оті, тойго, тожо* та ін., а в жіночому і середньому роді – нестягнені форми, щоправда, рідше вживані: *цяја, цеје, ціји, таја, теје, міји*; у східнокарпатських і покутсько-буковинських: *цес, цесея* (а також: *се^uсе, це*), *цесе* (а також: *це*), *ці, тот, тота, тото, тоті* тощо; у наддністрянських: *сей, ся (са, се), се, сі*, а нерідко, зокрема в південно-західній частині їх, також редуplikовані: *сеся, сися, сіся, сеса* (жін. р.), *сесі, сесі, той, та, те (то), ті, тамтой, тамта, тамто* тощо; а також – *тот, тота, тото, тоті*. До того ж у ряді наддністрянських говірок, зокрема в північній частині їх, трапляються й нестягнені форми жіночого і середнього роду: *сяја, сеје, тоја, тоје*. У карпатських говорах переважно виступають редуplikовані форми: *сес', сеся, сес'ю, сесі, тот, тота, тото, тоті*, а також вказівний займенник третього ступеня, що вказує на найвіддаленіший предмет (*антот, гинтот, антотот, гинтотот*). Цей займенник особливо поширений у середньозакарпатських говірках.

Вказівний займенник *той (та, те)* може послаблювати своє значення вказівності й, набираючи деяких функцій означеного артикля, перетворюватися на займенник-артикль. Такий займенник-артикль перебуває звичайно в препозиції та виступає майже в усіх українських говорах. У полтавських говірках: *Спалимо давай ту книжку, жіноко. Нічого уже міні той Васил' не^u зроби* тощо; у слобожанських: *Де там ті воўки та ін.*; у подільських: *Гони сюди те те^uл'я; І шо с тими качками робити* тощо; у наддністрянських: *Той хлоп веде ту корову і дивит'сі* тощо; у покутсько-буковинських: *Узсла дідова дон'ка ту горстку конопел'* тощо; у середньозакарпатських: *Прийшли ми ід туй ріці* тощо; у волинсько-поліських: *Питаје того Трохіма, уже не пішли ў той Брест* тощо; у правобережнополіських: *Подержаў вуон тују сорочку у руках* тощо.

Завдання

Завдання 33. Які діалектні відмінності спостерігаємо в таких відмінкових формах:

- давального й місцевого відмінків однини іменників першої відміни м'якої групи: *земля, рілля, пшениця*;
- орудного відмінка однини іменників чоловічого роду другої відміни: *батько, кінь, брат, товариш?*

Завдання 34. Проаналізуйте особливості функціонування давального відмінка однини іменників чоловічого й середнього роду другої відміни в говорах української мови:

1. *Синові, батькові, хлопцеві, гасві, лісові; дубу, лісу, гаю* (середньо-наддніпрянські говірки).

2. *Бат'кови, ді'дови, шкл'аро'ви, було'тови, си'ло'ви* (наддністрянські говірки).

3. *Батьку, коню, волю, другу, маляру, косарю* (північні говірки).

Завдання 35. Які архаїчні риси виявляються у формах називного відмінка множини іменників чоловічого роду в південно-західних говорах? Наведіть приклади.

Завдання 36. Які відмінності наявні в українських говорах щодо вживання форми родового відмінка множини іменників типу *люди, гості*?

Завдання 37. Подайте загальну характеристику діалектних відмінностей у словотворі іменників. Проілюструйте свою відповідь прикладами.

Завдання 38. Розкажіть, як розрізняються тверді й м'які основи прикметників у різних українських говорах?

Завдання 39. Які діалектні відмінності спостерігаємо у формах називного та знахідного відмінків прикметників: *молодий, молода, молоде, молоді; синій, синя, синє, сині*?

Завдання 40. Прокоментуйте наведені нижче форми вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників: *ширший – широчейший, вахший – важчейший, надлуччі, маїбагаті, ширії, маїужії*.

Завдання 41. Які діалектні відмінності можемо спостерігати в інфінітивних формах:

- у суфіксах інфінітивів: *сидіти, носити, стригти, пекти*;
- у суфіксах дієслівної основи: *купувати, старцювати, бігнути*?

Завдання 42. Які діалектні відмінності спостерігаємо у зворотних формах дієслів: *сміятися, битися*?

Завдання 43. Які відмінності між українськими говорами спостерігаємо в дієслівних формах:

- першої особи однини теперішнього часу: *ходжу, ношу, вожу, кочу*;
- третьої особи однини теперішнього часу: *гримає, ходить, пише*?

Завдання 44. Прокоментуйте наведені нижче форми майбутнього часу дієслів у говорах української мови: *буду знав, будете співали, меко ходити, му робити, нести меш*.

Завдання 45. Прокоментуйте наведені нижче форми минулого часу дієслів у говорах української мови: *була зробила, ходив-йек, робив-ик, ходив-йес, робилисько, булисьте, робилак була, писав-йек був*.

Завдання 46. Проаналізуйте поданий текст. Зясуйте, до якого з говорів української мови він належить. Випишіть фонетичні, лексичні й граматичні діалектні особливості.

[оце бач такé с'імеїство / Гамбрóс' дес' w Гі^ен'їїі // Гирасіма оце' приїшлó / що пропáw без звéс'ц'їїа // про ше с сáмого начáла воїни

прийшло / що погіб // їй у міс'ац' і грóші получи́в за його // а це вже як знов на́ші прийшли́ / приходит пис'мо́ / що живий і здоровий і нахо́диц'а у Біло'ру́с'її // ми й пис'мо́ до н'ого написáли / а вонó ви'рну́лос' з на́писом / що адрисáт ви́був // то йак ви́був / то н'ичо́го за його́ й ни чу́ти // і куди́ він ви́був // а на Саи́ка / то й над'її́ нимá н'їя́кої // той пропáв ма́бут' / чи в Ги'рмáн'їю́ їх погна́ли // чи де́ вони́ д'їли́с' // казáла камн'ане́ц'ка жінка / що й їйї́ син бу́в вмес'ц'и́ с Саи́ком / що вони́ де́с'ати́ро т'ика́ли і їх спї́н'али і побї́ли під Кіровогра́дом // хтó його́ зна́йе // отáк л'ўди ка́жут // а ми ше́ чика́ймо // мо́же ше́ де́с' й о́каже'ц'а // оцé т'їки́ Йї́ван і Н'їкїхфóр пис'ма́ ил'ўт // та й то́ Йї́ван вже́ дрўгий раз т'ажило́ рáн'аний // він ка́пітáн ант'їл'єрї́ї // вже́ с'óбий міс'ац' ли́жит в гóспїтал'ї // ос' дивї́с' і атїста́та прислáв на пїатсóт рубл'ї́в // а Н'їкїхвóр / то бо́ його́ зна́йе / йак там він дє́ржиц'а до цє́го врє́н'а // приписáв у пис'мї́ / що вже́ в його́ і половї́ни здоро́вл'а нимá // оцé бач такé мо́йє с'їмє́йство // шчот ви́ликїй // а де́ вони́ / тї мо́ї синї́ //]

Завдання 47. Схарактеризуйте особливості відмінювання особових займенників першої-другої особи та зворотного займенника себе в різних українських говорах.

Завдання 48. Прокоментуйте подані нижче діалектні форми особових і зворотного займенників:

Мен'ї, мин'ї, ме'н'ї, мін'ї; ми, ти, си, мно́в, тобо́в, собо́в; мно́м, тобо́'м, собо́'м; к ї́му, на йо́му, на їуо́й.

Завдання 49. Визначте діалектні особливості присвійних займенників:

Мо'го, мо'його, свого, сво́йо'го; мї́й, мї́, тві́, сві́; мо'му́, тво'му́, сво'му́; све'її́, ме'ї́й, тве'ї́й.

Завдання 50. Дослідіть особливості відмінювання й фонетичного оформлення числівника *один* у різних говорах української мови.

Завдання 51. Розкажіть про відмінності між українськими говорами у відмінюванні та фонетичному оформленні числівника *чотири*.

Завдання 52. Схарактеризуйте особливості діалектного відмінювання числівників *п'ять-десять*.

Завдання 53. Схарактеризуйте особливості діалектного відмінювання числівників *одинадцять-двадцять, тридцять*.

Завдання 54. Розкажіть про акцентологічні особливості числівників у різних говорах української мови.

Приклад завдання контрольної роботи

1) Проаналізуйте поданий текст. Виявіть усі діалектні риси. Визначте, до якого говору він належить. Випишіть усі свої спостереження,

розподіливши їх тематично: «Фонетичні особливості», «Лексичні особливості», «Морфологічні особливості», «Синтаксичні особливості».

Сьвятий Николай у гарті

За вориням показала ся фігурка вся в чорному одію, а на голові шапка з чорно-жовтою мотузкою на долішніх краях і з кругленьким гудзиком на переді. За фігуркою йдуть вда люди. Один несе спору вязку мужицького плахтя та одія, другий голіруч.

– Дома Курило Сівчук?

Тиша...

– Курило Сівчук дома? – грімкіше крикнула фігурка.

– Чому-би не дома, проше ласки божої тай панцкої – відозвав ся з низенької, майже безвіконної хати хрипливий, придушений голос. Слідом за тим скригнули чорні, закурені двері і випустили на двір чоловіка середнього росту. Він не потребував представляти ся. На його стан заложили ся віки нужди і випятували на ньому грубими буквами: мужик.

– Я дома, проше ласки божої тай – повтаряв Курило Сівчук, схиляючися в низ.

– Чому не відзиваєш ся, як тебе кличуть? – сердито спитала фігурка.

– Та ек-же ні? Я дома, проше ласки...

– Будемо тебе забирати за податок.

– Що-ж діяти, проше ясного пана тай здикуюря.

– Худобу маєш?

– Маржинки дасть Біг, проше пана! Вже давно не кушіли-сми скороми.

– Що ж маєш рукомого?

– Хороми?! Ей де! Хоромів нема, проше пана, штири голі стіні тай по всьому. Бідно си дїє, пишний та годний та чемний панчіку!..

2) Знайдіть у поданих парах спільнокореневих слів діалектний варіант, визначте його тип: *вар* – *вариво*; *гонтя* – *гонт*, *гонта*; *горгонка* – *горгонка*, «*різновид гарбуза*»; *гордота* – *гордість*; *горівка* – *горілка*; *горідчик* – *город*; *горяний* – *горловий*; *горнець* – *горщик*; *гостина* – *гостя*; *гостювати ся* – *гостити*.